

**GŁÓWNE TEORIE SOCJOLOGII RELIGII
ORAZ SCENARIUSZE PRZEMIAN RELIGIJNOŚCI MŁODZIEŻY**
**MAIN THEORIES OF SOCIOLOGY OF RELIGION AND SCENARIOS
FOR THE TRANSFORMATION OF YOUTH RELIGIOSITY**

ONDREJ ŠTEFAŇAK

UNIWERSYTET KONSTANTYNA FILOZOFA W NITRZE,
WYDZIAŁ FILOZOFICZNY, KATEDRA SOCJOLOGII,
UL. B. SLANČÍKOVEJ 1, 949 01 NITRA, SŁOWACJA

Streszczenie

Autor na podstawie literatury z zakresu socjologii religii, ale częściowo również z zakresu socjologii ogólnej najpierw krótko przedstawia główne teorie naukowe w socjologii religii – takie jak teorię sekularyzacji, teorię indywidualizacji, teorię pluralizacji, teorię rynku religijnego, teorię desekularyzacji. W nawiązaniu do tych paradygmatów w kolejnych częściach artykułu nieco szerzej omawia główne scenariusze przemian religijności młodzieży (powołując się przede wszystkim na prace jednego z nestorów socjologii religii Janusza Mariańskiego) – od modelu postępującej sekularyzacji młodzieży, po model stabilizacji lub nawet rewitalizacji religijności młodzieży. Wszystkie omawiane teorie socjologii religii oraz scenariusze przemian religijności młodzieży obejmują część prawdy empirycznej. Równocześnie można stwierdzić, iż w zależności od konkretnych społeczeństw w chwili obecnej niektóre zyskują więcej na wiarygodności niż inne.

Słowa kluczowe: młodzież, religijność, scenariusze przemian, teorie naukowe

Abstract

On the basis of literature in the field of sociology of religion, but partly also in the field of general sociology, the Author briefly presents the main scientific theories in the sociology of religion – such as theory of secularization, theory of individualization, theory of pluralization, theory of the religious market, theory of desecularization. In the subsequent parts of the article, in reference to these paradigms, He describes the main models of changes in youth religiosity (referring primarily to the work of one of the main authorities in the sociology of religion Janusz Mariański) – from the model of ongoing secularization of youth to the model of stabilization or even revitalization of youth religiosity. All discussed theories of sociology of religion and models of changes in youth religiosity include part of the empirical truth. At the same time it can be claimed that depending on specific societies some of them gain more credibility than others at this time.

Key words: youth, religiosity, models of changes, scientific theories

WPROWADZENIE

W ramach rozważań socjologicznych zdecydowałem się napisać artykuł na temat *Główne teorie socjologii religii oraz scenariusze przemian religijności młodzieży*. Motywacją do wyboru takiego a nie innego tematu były własne zainteresowania naukowe, które odnoszą się przede wszystkim wokół poszczególnych wymiarów religijności i moralności współczesnej młodzieży. Jako student oraz absolwent Instytutu Socjologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, na podstawie literatury przedmiotu, własnych i innych badań empirycznych, dużo dowiedziałem się o religijności współczesnych społeczeństw, przede wszystkim środowisk młodzieżowych. W związku z tym pomyślałem, że w ramach niniejszego artykułu mógłbym pokrótce przedstawić główne scenariusze przemian tej religijności.

W Polsce z pewnością nie jest to jakiś nowy temat, ponieważ zajmuje się nim wielu socjologów. W moim rodzimym kraju jest jednak sytuacja znacznie odmienna. Warto przypomnieć, że autentyczna socjologia na Słowacji jeszcze ciągle znajduje się *in statu nascendi* – tym bardziej w takim stanie znajduje się socjologia religii jako subdyscyplina socjologiczna. Chociaż po zmianie ustrojowej w 1989 roku można naukowo badać zjawisko religijności, to jednak w jedynym słowackim czasopiśmie socjologicznym pod nazwą *Sociológia* za ostatnich 29 lat poświęcono tematowi religijności tylko jeden numer (1/2001). Dlatego warto badać i opisywać to zjawisko w ramach teorii naukowych dotyczących socjologii religii lub scenariuszy przemian religijności młodzieży.

GŁÓWNE TEORIE NAUKOWE W SOCJOLOGII RELIGII

Przed przedstawieniem głównych scenariuszy przemian religijności współczesnej młodzieży chciałbym powiedzieć kilka słów na temat głównych teorii naukowych w socjologii religii. Socjolog nie zajmuje pozycji „proroka”, który przepowiada przyszłość, lecz stara się za pomocą badań empirycznych widzieć i odkrywać procesy obecne w świecie współczesnym, które z jednej strony nie pojawiły się *ex nihilo* oraz z drugiej strony „mają swój kierunek i krótsze lub dłuższe trwanie”. Dla lepszego zrozumienia tych procesów socjologia konstruuje teorie, które odgrywają w nauce, podobnie jak w życiu codziennym, zasadniczą rolę. Za Jonathanem H. Turnerem można bardzo prostym i zrozumiałym językiem powiedzieć, że „teorie to opowieści o tym, jak i dlaczego następują wydarzenia” (Turner, 2005: s. 1). W naukach społecznych teorie mogą zyskiwać lub tracić popularność, lecz rzadko zostają odrzucone w całości. Ostatecznie nie są ani całkowicie prawdziwe, ani całkowicie fałszywe – jako sposoby patrzenia na rzeczywistość są tylko mniej lub bardziej użyteczne. Zarysowaną komplementarność teorii w naukach społecznych należy zawsze mieć na uwadze (Babbie, 2004: s. 57).

Wszystko, co powiedziałem, odnosi się również do teorii naukowych w socjologii religii. W opisywanej subdyscyplinie socjologicznej, w której kiedyś panowała jedynie teoria sekularyzacji, jest już dzisiaj więcej teorii naukowych – opierających się na bada-

niach empirycznych. Nie ma tutaj miejsca na szczegółowe omawianie wszystkich teorii, które powstały na gruncie socjologii religii, ale warto przytoczyć przynajmniej niektóre z nich. Krótko więc przedstawię „klasyczną” teorię sekularyzacji, teorię indywidualizacji, teorię pluralizacji, teorię rynku religijnego, teorię desekularyzacji, teorię deprywatywacji oraz teorię ewangelizacji.

Teoria sekularyzacji jest obecna w socjologii religii już od momentu jej powstania. Klasyczna teoria socjologii religii, jeśli można ją tak nazwać, wyłoniła się z ducha socjologii pierwszej generacji socjologów. Opisywana teoria jednak nie jest jednolita. W związku z tym interesujące jest spostrzeżenie José Casanovy, który pisze: „Głównym błędem teorii sekularyzacji [...] jest utożsamienie historycznych procesów sekularyzacyjnych z ich domniemanymi skutkami dla losów religii” (Casanova, 2005: s. 47). Zasadniczą tezę teorii sekularyzacji jest bowiem konceptualizacja procesu funkcjonalnej dyferencjacji i emancypacji sfer świeckich ze sfery religijnej. Do tej tezy dołączają się jeszcze dwie inne – teza o zmierzchu religii oraz teza o prywatyzacji religii w nowoczesnym świecie. Nieco uproszczając, można te tezy przedstawić następująco: „Wraz z modernizacją społeczną następuje osłabienie religijności” (Mariański, 2006: s. 23). Tak pojmowana teza sekularyzacji posiadała status „socjologicznego dogmatu” aż do lat osiemdziesiątych XX wieku, kiedy zaczęto ją dość skutecznie podważać.

Jednym z pierwszych socjologów poddających krytyce teorię sekularyzacji był Thomas Luckmann. Stwierdził, że religia nie znika ze społeczeństwa, lecz zmienia swoje miejsce (Luckmann, 2006: s. 88-106). Od tej pory naukowcy różnych krajów na podstawie badań i wiedzy empirycznej formułują nowe teorie socjologii religii. Spośród nich można wspomnieć np. teorię indywidualizacji, z którą do pewnego stopnia łączy się teoria pluralizacji oraz teoria rynku religijnego. Indywidualizacja religii oznacza, że jednostka konstruuje swoje religijne uniwersum w sposób autonomiczny, według własnych preferencji i reguł. Prawdą jest, że dla takiej konstrukcji dostępna jest wielość modeli, ale żaden z nich już nie jest modelem „oficjalnym”. Jednostka, dosłownie jak w supermarkecie, własnoręcznie wybiera sobie religijne towary i układa z nich indywidualne „menu”. Umożliwia jej to sytuacja pluralizacji religii, która sprawia, że w rzeczywistości społecznej – podobnie jak na rynku ekonomicznym – współzawodniczą ze sobą różnorodne religie, denominacje, nowe ruchy religijne oraz sekty religijne. Kluczowym twierdzeniem jest tutaj pogląd, iż silna konkurencja ma niejednokrotnie pozytywny wpływ na zaangażowanie religijne (Norris, Inglehart, 2006: s. 39).

Inne teorie socjologii religii mówią wprost o odradzaniu się religii we współczesnym świecie – np. teoria desekularyzacji, teoria deprywatywacji oraz teoria ewangelizacji. Stosunkowo niedawno Peter L. Berger wprowadził pojęcie desekularyzacji na opisanie wielości różnych form odradzania się religii w postnowoczesnym świecie. Opisuje on desekularyzację jako przeciwieństwo sekularyzacji. W związku z tym desekularyzację możemy rozumieć przynajmniej na dwa sposoby: 1. Jeżeli sekularyzację rozumiemy jako dyferencjację i emancypację sfer świeckich ze sfery religijnej, to desekularyzacja oznacza powrót religii do różnych sfer życia społecznego, w tym także publicznego. W tym sensie desekularyzacja bliska jest procesowi deprywatywacji religii. 2. Desekularyzację można

rozumieć zarówno jako ożywienie tradycyjnej wiary, jak i pojawienie się nowych form religijności lub duchowości, co wiąże się przede wszystkim z procesem ewangelizacji. W wielu krajach świata religia i modernizacja harmonizują z sobą. Teza, że nowoczesność prowadzi do zmiękczenia religii, staje się coraz mniej wiarygodna (Berger, 1999: s. 1-18).

Oprócz wyżej wymienionych teorii naukowych w socjologii religii można na marginesie wspomnieć niektóre wyrażenia, które wiele mówią o procesach przemian na religijnej scenie współczesnego świata. Na przykład wyrażenie autorstwa Danièle Hervieu-Léger „przynależność bez wiary” dla oznaczenia tych, którzy formalnie należą do konkretnego wyznania religijnego, chociaż nie zgadzają się z jego nauczaniem (Hervieu-Léger, 1999: s. 219-220). Albo wyrażenie autorstwa Grace Davie „wiara bez przynależności” dla oznaczenia tych, którzy akceptują niektóre prawdy wiary konkretnego wyznania religijnego, chociaż formalnie do niego nie należą i „religia zastępcza” dla oznaczenia sytuacji, kiedy jest religia „praktykowana przez aktywną mniejszość, lecz w imieniu znacznie większej grupy, która przynajmniej implícite aprobuje to, co robi ta mniejszość, nawet płaci podatek kościelny” (Davie, 2004: s. 14-30).

SCENARIUSZ POSTĘPUJĄCEJ SEKULARYZACJI MŁODZIEŻY

Na podstawie przywołanych teorii naukowych w socjologii religii można przystąpić do przedstawienia głównych scenariuszy przemian religijności współczesnej młodzieży. Należy pamiętać, że socjologowie obserwują i wyjaśniają te zmiany, nie mówią o postępie czy zacofaniu religijnym. Współczesne społeczeństwa podlegają poważnym i wielorakim przemianom religijno-moralnym, mającym różnorodne kształty i kierunki. Nie ma jednego ogólnego modelu przemian religijności. W zależności od badacza społecznego można wyróżnić przynajmniej kilka głównych scenariuszy przemian religijności we współczesnym świecie. Mogą one współwystępować w życiu społecznym, być komplementarne lub konkurencyjne względem siebie. Ponieważ zostały skonstruowane na podstawie wieloletnich badań empirycznych, zyskują z tej racji siłę przekonania.

Za jednym z nestorów socjologii religii i moralności Januszem Mariańskim można wyróżnić pięć wzajemnie komplementarnych lub konkurencyjnych scenariuszy przemian religijności we współczesnym świecie. Pierwszy spośród nich zatytułowano *scenariusz postępującej sekularyzacji młodzieży*. Teza o nieuchronności erozji religii w wyniku procesów modernizacyjnych *ex definitione* odnosi się przede wszystkim do młodego pokolenia, którego modernizacja społeczna dotyczy w znacznym stopniu. Osłabianie religii interpretowano niejednokrotnie jako odwrotną stronę postępu społecznego, a weberowskie „odczarowanie świata” jako nieuchronny los nowoczesnych społeczeństw. Model zachodnioeuropejskiej sekularyzacji jest uznawany przez wielu socjologów za bardzo prawdopodobny i w krajach postkomunistycznych.

Według modelu postępującej sekularyzacji odchodzenie części współczesnych ludzi od religijności jest już faktem i można oczekiwać, że to odchodzenie będzie się jeszcze pogłębiać. Jeżeli nawet Polacy lub Słowacy odznaczają się jeszcze wysokimi wskaźnikami religijności, przynajmniej w niektórych jej wymiarach, to jej obniżenie jest tylko kwe-

stią czasu – można przewidywać, że w najbliższej przyszłości znaczny odsetek ludności w naszych krajach opuści Kościoły chrześcijańskie. Zwolennicy opisywanego scenariusza przemian wierzą, że wszystkie społeczeństwa są lub będą dotknięte procesem sekularyzacji. Tego typu pogląd, jeżeli upowszechni się, może nabierać charakteru samospełniającego się proroctwa. Obawy tego rodzaju wyraził również papież Benedykt XVI w czasie spotkania z biskupami słowackimi w czerwcu 2007 roku (Mariański, 2008: s. 16-18).

SCENARIUSZ PLURALIZACJI RELIGIJNOŚCI MŁODZIEŻY

Kolejny model zatytułowano *scenariusz pluralizacji religijności młodzieży*. Ideowo wiąże się on z teorią pluralizacji oraz procesem globalizacji. Według Petera L. Bergera nowoczesna globalizacja jest przede wszystkim wielkim motorem pluralizmu. Podważa ona spójność zespołu przekonań i wartości – przez migrację i urbanizację, przez powszechną edukację oraz najbardziej chyba przez masową komunikację (Berger, 2005: s. 5-7). Wszystko to dotyczy przede wszystkim młodego pokolenia. Scenariusz pluralizacji religijności zakłada, że religijność będzie się nadal różnicować, ale nie nastąpi jakiś gwałtowny wzrost ateizmu czy agnostycyzmu. Opisywany model podkreśla, że w rzeczywistości mamy do czynienia nie tyle z upadkiem religijności, ile raczej z przemianą jej form i kształtów.

Poszerzający się rynek religijny zmusza człowieka do dokonywania selekcji. Wybór spośród różnych możliwości staje się kulturowym nakazem, poniekąd koniecznością życiową. Normalna biografia jednostki jest biografią z wyboru. Rozchwiany system wartości, a nawet postmodernistyczna pustka aksjologiczna, staje się „normalnym” środowiskiem człowieka, w którym nikt nikomu nie powinien narzucać kryteriów oceny. Religijność staje się sprawą prywatną, funkcjonuje nie tyle jako zwarty system przekonań i wartości, ile raczej jako system różnorodnych ofert na „rynku”, z których jednostki mogą swobodnie wybierać w ramach procesów komunikowania społecznego. Na marginesie można odnotować, iż nie zawsze sprawdza się teza, że im więcej Kościołów działa w społeczeństwie, tym bardziej rośnie religijność – np. w krajach postkomunistycznych (Mariański, 2008: s. 27-29; Rembierz, 2017: s. 191-237).

SCENARIUSZ SYNKRETYZMU RELIGIJNEGO MŁODZIEŻY

Trzeci model zatytułowano *scenariusz synkretyzmu religijnego młodzieży*. Ideowo wiąże się on z teorią indywidualizacji oraz procesem globalizacji. Indywidualizacja wiąże się z uwalnianiem się jednostek z historycznie ustalonych form społecznych, z utratą dawnej pewności w zakresie znajomości wzorów działania i norm postępowania. Jak zauważa Franz-Xaver Kaufmann: „Nie ma już więcej jednej społecznej całości, do której jednostka należy”. Ludzie zlepiają swe indywidualne światopoglądy z kawałków pochodzących z ich własnej tradycji, jak również z innych. Tego typu majsterkowanie umożliwia przede wszystkim proces globalizacji, pociągający za sobą transformacje na różnych poziomach i płaszczyznach. Globalizacja wpływa i będzie wpływać na życie religijne.

W każdym razie rzeczywistości religijnej nie da się w pełni zrozumieć z pominięciem kontekstu globalnego (Kaufmann, 2003: s. 361-382).

W scenariuszu synkretyzmu religijnego młodzieży wskazuje się na procesy kształtowania nowych form religijności synkretycznej lub nawet Kościołów synkretycznych, w których mieszają się różne elementy, pochodzące z odmiennych tradycji religijnych i parareligijnych. W procesach synkretyzmu religijnego dochodzi do wymieszania elementów chrześcijaństwa, innych religii, magii, symboli narodowych oraz wielu innych elementów kulturowych. Wydaje się, że w niektórych środowiskach młodzieżowych tracą na znaczeniu tradycyjne Kościoły oraz zyskują te nurty ideowe, w których jednostki mogą selektywnie wybierać religijne treści i praktyki, łączyć je w rozmaity sposób oraz na nowo interpretować. Na marginesie można odnotować, że zjawisko łączenia elementów pochodzących z różnych tradycji religijnych i parareligijnych w świadomości ludności naszych krajów jest na razie *in statu nascendi* (Mariański, 2008: s. 22-25).

SCENARIUSZ FUNDAMENTALIZMU RELIGIJNEGO MŁODZIEŻY

Scenariusz fundamentalizmu religijnego młodzieży znajduje swoje odzwierciedlenie w idei „powrotu do początków (źródeł, korzeni, fundamentów)”, czy to w dążeniu do ortodoksji religijnej, czy wierności tradycyjnym praktykom religijnym. Za przejaw odradzania się fundamentalizmu religijnego w ramach chrześcijaństwa uważa się np. pojawianie się nowych ruchów religijnych. Tak pojmowany fundamentalizm religijny kojarzy się najczęściej z odrzuceniem sekularyzmu i relatywizmu religijno-moralnego oraz powrotem tradycyjnych religijnych wierzeń i zasad moralnych do wszystkich aspektów życia społecznego i osobistego. Wywołuje go przede wszystkim powszechna liberalizacja we wszystkich sferach życia współczesnego człowieka.

Eileen Barker podkreśla, że fundamentalizm religijny łączy się ze ścisłym przestrzeganiem tradycyjnych zasad wiary oraz nie musi być koniecznie pojmowany jako fanatyzm. Osoby o silnych przekonaniach religijnych, które wierzą w powrót do fundamentów lub źródeł ich tradycji religijnej, mogą być zwolennikami fanatyzmu religijnego, ale nie jest to wskazanie konieczne – ani teologicznie, ani socjologicznie. Co więcej, wiele badań empirycznych wskazuje, że często właśnie tak nie jest (Barker, 2007: s. 140-141). Wielu zwolenników opisywanego modelu przemian po prostu uważa różnorodność i relatywizację wierzeń religijnych za niepokojącą. Nie akceptują oni tezy, że w ostatecznym rozrachunku wszystkie religie lub kodeksy moralne są równie prawdziwe. W związku z tym zabiegają o odbudowanie niekwestionowanego zespołu przekonań i wartości (Mariański, 2008: s. 25-27).

SCENARIUSZ STABILIZACJI LUB NAWET REWITALIZACJI RELIGIJNOŚCI MŁODZIEŻY

Wreszcie *scenariusz stabilizacji lub nawet rewitalizacji religijności młodzieży* zakłada „stygnięcie” procesów sekularyzacyjnych, a nawet powolną odbudowę religijnego ładu

w społeczeństwie. Wyśmiewana religia, usuwana z życia społecznego, powraca do niego wszelkimi możliwymi „drzwiami”. Niektórzy ze zwolenników takiego scenariusza przemian wierzą w ponowne „ureligijnienie” stosunków społecznych. Nawet jeżeli model rewitalizacji religijności wydaje się aktualnie mało prawdopodobny, to nie można go *ex definitione* wykluczyć. José Casanova w związku z omawianym tematem pisze: „Zachodnia nowoczesność stoi na rozdrożu [...] byłoby to głęboko ironiczne, gdyby religia po tych wszystkich ciosach, które otrzymała od nowoczesności, mogła w jakiś niezamierzony sposób pomóc w jej ocaleniu” (Casanova, 2005: s. 383).

Rewitalizacja religijności młodzieży jest związana z dynamiczną działalnością Kościołów chrześcijańskich – przede wszystkim w środowiskach młodzieżowych, poszukujących wartości, które nadają życiu prawdziwy sens. Chociaż oddziaływanie tradycyjnych Kościołów chrześcijańskich na wiernych nieco słabnie, nie ma podstaw do ogłaszania alarmistycznych ostrzeżeń, że zbliża się nieuchronnie sytuacja utraty przez Kościoły młodzieży. „Kościoły bez młodzieży” są raczej teoretycznym konstruktem niż realną wizją sfery religijnej. Z jednej strony mówi się o wciąż postępującej sekularyzacji, z drugiej zaś o tendencjach odnowy religijnej jako jednym ze „znaków czasu” postmodernistycznego przełomu kulturowego. Wielu socjologów mówi o renesansie religijności, o powrocie *sacrum*, o powtórnym „zaczarowaniu świata”. Można stwierdzić, że w procesie rewitalizacji religijności chodzi o przywrócenie jej blasku i znaczenia, także w wymiarach społecznych (Mariański, 2008: s. 19-22; Świątkiewicz, 2010).

PODSUMOWANIE

Przedstawione scenariusze przemian religijności młodzieży stanowią teoretyczną ramę dla empirycznych badań i rozważań. Należy podkreślić, że żaden z tych modeli nie jest jedynym w interpretacji współczesnych przemian religijnych w środowiskach młodzieżowych. Zaprezentowane scenariusze mogą być traktowane jako hipotezy badawcze niewykluczające się wzajemnie. Niektóre wskazują na osłabienie religijności, inne na jej stabilizację lub nawet rewitalizację, chociaż zazwyczaj w odmiennych formach i kształtach. Współcześni socjologowie religii są o wiele bardziej ostrożni w wydawaniu jednoznacznych ocen dotyczących religii i religijności niż ich koledzy sprzed kilku dekad.

Wydaje się, że współczesny świat balansuje między sekularyzacją i desekularyzacją. Nie bezzasadne jest też pytanie, co przyjdzie po sekularyzacji? Może w najbliższej przyszłości nie spełni się marzenie o „wiośnie chrześcijaństwa”, ale również wariant skrajnie pesymistyczny o świecie bez Boga pozostanie prawdopodobnie tylko pobożnym życzeniem. Świat nie będzie bez Boga, ale będzie to nie tylko Bóg chrześcijański, ale i Bóg muzułmański i wielu innych bogów – będzie to świat z wieloma bóstwami. Wydaje się, że człowiek jutra nie będzie ateistą, lecz politeistą. Taki scenariusz przemian religii i religijności jest możliwy, chociaż nie jest nieunikniony (Mariański, 2011: s. 6-11).

BIBLIOGRAFIA

1. Babbie E. (2004), *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
2. Barker E. (2007), Jeszcze więcej różnorodności doświadczeń i pluralizmu religijnego we współczesnej Europie, in: *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
3. Berger P. L. (1999), *The Desecularization of the World. A Global Overview*, in: *The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics*, red. P. L. Berger, Grand Rapids, Washington, s. 1-18.
4. Berger P. L. (2005), *Alternatywne nowoczesności. Euroświeckość i amerykańska religia*, „Fakt”, nr 220, s. 5-7.
5. Casanova J. (2005), *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
6. Davie G. (2004), *Od obowiązku do konsumpcji: modele religijności w Europie Północnej na początku XXI w.*, „Wokół Współczesności”, nr 2, s. 14-30.
7. Hervieu-Léger D. (1999), *Religia jako pamięć*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
8. Kaufmann F. X. (2003), *Religia i nowoczesność*, W: *Socjologia religii. Antologia tekstów*, red. W. Piwo-warski, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków, s. 361-382.
9. Luckmann Th. (1996), *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
10. Mariański J. (2006), *Sekularyzacja i desekularyzacja w nowoczesnym świecie*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
11. Mariański J. (2008), *Emigracja z Kościoła. Religijność młodzieży polskiej w warunkach zmian społecznych*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
12. Mariański J. (2011), *Europa bez Boga: między sekularyzmem a nową ewangelizacją*, „Przegląd Uniwersytecki”, nr 6, s. 6-11.
13. Norris P., Inglehart R. (2006), *Sacrum i profanum. Religia i polityka na świecie*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków.
14. Rembierz M. (2017), *Uczenie się pluralizmu i kształtowanie tożsamości religijnej w kontekście kulturowych i światopoglądowych odmienności – między tradycyjnym zróżnicowaniem a współczesnym pluralizmem*, „Politeja”, nr 1, s. 191-237.
15. Świątkiewicz W. (2010), *Między sekularyzacją a deprywatyzacją : socjologiczne refleksje wokół polskiej religijności w kontekście europejskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
16. Turner J. H. (2005), *Struktura teorii socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.